

Н. М. Левченко

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

Герменевтична парадигма О. Потебні як процес сприймання – розуміння – тлумачення

Левченко Н. М. Герменевтична парадигма О. Потебні як процес сприймання – розуміння – тлумачення. Статтю присвячено вивченню герменевтичних ідей О. Потебні. Наголошено, що наукові пошуки засновника Харківської філологічної школи О. Потебні ґрунтуються на герменевтичних поглядах В. Гумбольдта, згідно з якими завдання тлумача-герменевта повинно реалізуватися в осмисленні та поясненні мовлення як індивідуального творчого акту. О. Потебня в тексті і слові вбачав три складники: зміст, зовнішню і внутрішню форми. Визначити їх зміст можливо лише за умови співпричетності до творення певних смислів на підставі подібності будови людської думки.

Відповідно до герменевтичних пошуків О. Потебні об'єктом розуміння є не лише автор, але й витворена ним художня форма, яка на рівні реципієнта в процесі сприймання – розуміння – тлумачення щоразу породжує інший зміст, спонукає різноманітне смислотворення.

Ключові слова: герменевтика, слово, текст, знак, зміст, багатозначність слова.

Левченко Н. Н. Герменевтическая парадигма А. Потебни как процесс восприятия – понимание – толкование. Стаття посвящена изучению герменевтических идей А. Потебни. Отмечается, что научные поиски основателя Харьковской филологической школы А. Потебни имеют своим истоком герменевтические взгляды В. Гумбольдта, в соответствии с которыми задание толкователя-герменевта должно реализоваться в осмыслении и истолковании речи как индивидуального творческого акта. А. Потебня в тексте и слове видел три составляющих: содержание, внешнюю и внутреннюю формы. Определить их содержание возможно только при условии сопричастности к созданию данных смыслов на основании сходства построения человеческой мысли.

Согласно герменевтическим поискам А. Потебни объектом понимания является не только автор, но и созданная им художественная форма, которая на уровне реципиента в процессе восприятия – понимания – толкования каждый раз порождает иной смысл, способствует различному смыслообразованию.

Ключевые слова: герменевтика, слово, текст, знак, содержание, многозначность слова.

Levchenko N. O. Potebnia's Hermeneutic Paradigm as a Process of Perception – Understanding – Interpretation. The article is devoted to the study of O. Potebnia's hermeneutic ideas. It is pointed out that scientific research of O. Potebnia, the founder of Kharkiv philological school, is based on W. Humboldt's hermeneutic views, according to which the task of the interpreter hermeneutist is to understand and interpret speech as an individual creative act.

According to O. Potebnia's hermeneutic research, the object of understanding is not only the author but also the artistic form created by him. The latter each time generates different sense at the level of the recipient in the process of perception – understanding – interpretation and contributes to different sense generation.

Keywords: hermeneutics, word, text, sign, contents, meaning, word polysemy.

Літературознавчі ідеї О. Потебні не відзначалися системністю. Вони переважно були розпорошені у дослідженнях автора, присвячених іншим, не герменевтичним питанням. Спеціальних робіт з герменевтики О. Потебня не писав зовсім.

Однак Ю. Ковалів, виокремлюючи й акцентуючи аспекти герменевтики О. Потебні в його працях «Думка й мова» (1862), «Із лекцій по теорії словесності» (1894), «Із записок по теорії словесності» (1905), звертає увагу на їх пізнавальні передумови – теорію В. фон Гумбольдта, творче осмислення й опрацювання якої дозволило «українському вченому визначити власний варіант герменевтики <...> розглядати мову як необхідну умову думки та її розуміння, виявляти спільність і розбіжність між ними» [5:211]. Проте мав рацію і О. Пресняков, який стверджував, що коло

літературознавчих зацікавлень О. Потебні було переважно лігвістичним [12:105].

Дійсно, питанням теорії літератури в науковому доробку О. Потебні присвячено лише три роботи. «Однак, – зауважував І. Фізер, – усі три праці є швидше конспектами, а не систематизованими дослідженнями. Отож, літературну теорію Потебні, яка існує радше *in ovo*, ніж *in extenso*, необхідно видобути й реконструювати на основі праць у ділянці мовознавства, міфології і фольклору» [13:4].

Л. Білецький зазначав, що саме О. Потебня стояв біля витоків осягнення таємниць художньої творчості, таємниць, які ми називаємо «душею поезії, альфою й омегою того, чим поезія приковує до себе всю увагу, всю творчу уяву читача, слухача, чим вона чарує так многосторонньо, через що поетичні твори забуваються, умирають, або живуть,

відроджуються, й життя їх зростає на цілі століття, а то й вічно...» [2:3].

Літературознавчі зацікавлення О. Потебні структуруються такими важливими елементами як психологічне підґрунтя творчого процесу, інтуїція, сприймання, розуміння та тлумачення художнього твору. Важливу роль у формуванні наукових переконань О. Потебні відіграла «Берлінська школа», зокрема її найяскравіші представники – В. Гумбольдт і Г. Штейнталь. Герменевтичні погляди В. Гумбольдта, сенс яких полягав у завданні тлумача-герменевта реалізуватися в теоретичному осмисленні мовлення як індивідуального творчого акту, були переосмислені О. Потебнею. Відповідаючи на порушене В. Гумбольдтом питання взаємовпливів мови і мислення, український учений «передбачав саме ті колізії, які будуть хвилювати наступні покоління гуманітаріїв» [1:4].

Дослідники, зокрема І. Фізер, М. Ільницький, Ю. Ковалів та ін., які вивчали літературознавчий науковий спадок О. Потебні, наголошують на тому, що окремі положення його теоретико-літературних досліджень суголосні ідеям універсальної герменевтики Ф. Шлейєрмахера, який розширив її до загальної теорії активного розуміння, і, разом з тим, багато в чому випередив свій час, закладаючи теоретичні основи концепцій герменевтики таких учених, як М. Гайдеггер, Г.-Г. Гадамер, Р. Барт, Поль Рікер, Р. Інгарден та ін.

Висловлені О. Потебнею думки та ідеї були докладно розроблені й сформульовані дослідниками пізніше. Йдеться про розмежування мови і мовлення, синхронії та діахронії, пошукові орієнтири вивчення історичної граматики, історичної діалектології, семасіології, етно- і соціолінгвістики. Услід за Гумбольдтом, з огляду на закладений у мові творчий потенціал Потебня вбачав у ній механізм, що породжує думку, яка проявляється через слово, причому кожен акт говоріння є творчим процесом, в якому не повторюється вже готова істина, але народжується нова [див.: 9:155–156].

О. Потебня запропонував сприймати світ крізь призму мови з огляду на те, що мова формує думку. Це дозволило побачити в міфі, фольклорі, літературі похідні від мови моделюючі системи.

У дослідженнях харківського філолога подибуємо думки, які нагадують чотирирівневу модель структури художнього твору: спостереження → сприймання → усвідомлення → уявлювання, за якими читач самостійно повинен завершити конструювання абрису художньої дійсності, пізніше сформовану відомим польським дослідником Романом Інгарденом [див.: 4:176–209].

Спостереження О. Потебні про нескінченне життя поетичного твору в поколіннях читачів, про розрізнення потенційного й актуального буття

естетичного предмета структурують феноменологію Оскара Беккера [див.: 15], а також одну з головних відмінних рис герменевтики Р. Барта: «Одна з улюблених ідей Ролана Барта – ідея «безкінечної відкритості» поетичного твору «для нових розшифровок», читача як того «простору», у якому текст дістає свій історично змінний смисл, – сприймається як перифраз великих ідей Потебні» [3:524].

Порівнюючи художній твір зі словом, О. Потебня [див.: 8] зазначав, що слово не є засобом повідомлення вже готової думки, воно спонукає того, хто мислить, до роботи думки; отже, слово є засобом створення думки з нових вражень за допомогою засвоєного попереднього досвіду. «Смисл Шлейєрмахерової формули кращого розуміння автора ніж він розумів себе сам залишається герменевтичною загадкою як для філософів, так і для філологів» [14:175], але не для О. Потебні, який допускав, що слухач може набагато краще за мовця розуміти, що приховано за словом, і «читач може краще самого поета осягати ідею його твору» [8:130].

За словами О. Потебні, «процес творення слова або поетичного образу повністю аналогічний процесові розуміння того й іншого» [6:258]. Авторський задум втілюється в життя, впливаючи з певного життєвого досвіду, і стає поштовхом до виникнення художнього твору. Авторський витвір стає самостійною художньою одиницею. Він звільняється з-під влади творця, відсторонюючись від нього, тим самим створює умови для множинної інтерпретації. О. Потебня визначав феномен розуміння як певний живий процес збудження, і аж ніяк не пересадження готової думки з однієї голови в іншу, бо «розуміння, як передавання думки, неможливе» [8:160]. «З огляду на подібність будови людської думки певний знак, слово, зображення, музичний звук служить засобом перетворення іншого самостійного змісту, що знаходиться в тому, хто розуміє» [7:110]. Таким чином О. Потебня підтверджує думку В. Гумбольдта про те, що «будь-яке розуміння є водночас нерозумінням» [10:138].

«Тих, що розуміють одне одного, – зазначав О. Потебня, – можна порівнювати з двома різними музичними інструментами, які приведені в такий зв'язок поміж собою, що звук одного із них викликає не такий самий, але співвідносний звук іншого» [8:160]. Людина не спроможна вийти з кола своєї власної думки.

Це означає, що при розумінні слова чи художнього твору в реципієнта виникають ті самі три елементи ($x \rightarrow A \rightarrow a$, де x є тим, що пізнаємо, первинним авторським задумом, значенням поетичного образу, A – запасом попередніх знань, внутрішньою формою, образом, а – якимось спільним знаком, подібним і до x , і до A), які

з'явилися в процесі художнього творення, але в іншому порядку ($a \rightarrow A \rightarrow x$, де a – знак, який пояснюється запасом знань, внутрішньою формою, образом – A і вказує на значення поетичного образу – x) [див.: 11:310–314].

Ця формула, за О. Потебнею, пояснює, що x (значення поетичного образу) помітно змінюється при кожному новому сприйнятті A (образу) одним реципієнтом і набуває ще більшої варіативності в процесі сприйняття іншими реципієнтами, тоді як A (образ) лишається незмінним.

Незалежність і самостійність художнього твору від свого творця, за О. Потебнею, розводить автора і його твір на протилежні «береги» та надають авторові право бути читачем, критиком, тлумачем власного твору, урівнюючи тим самим автора з будь-яким іншим читачем. Такий підхід розширює права автора, з огляду на те, що «слухач може значно краще мовця зрозуміти, що приховано за словом, і читач може краще самого поета досягнути ідею його твору» [11:49].

О. Потебня уточнює методологічну функцію поняття «пояснення – тлумачення», зосереджуючи увагу на індивідуальних здібностях і автора, і тлумача: «Є багато поетичних творів, які можуть

бути зрозумілими так чи інакше, в залежності від здібностей того, хто розуміє, міри розуміння, миттєвого настрою» [10:144].

Отже структурами процесу «сприймання – поцінування» є творче мислення й естетична чутливість реципієнта, герменевтичне чуття і прагнення дозволити читачеві щось самому домислювати за автора, спонукання того, хто розуміє творити власні значення.

І. Фізер, аналізуючи теорію художнього твору О. Потебні в контексті феноменологічної естетики, зауважував: «художній твір є умовним об'єктом, який, аби реалізуватися, мусить бути сприйнятим, естетично конкретизованим <...> Твір радше здійснюється, ніж існує, <...> він має лише дві складові частини – зовнішню форму і внутрішню форму. Третя складова частина – значення, зміст або задум – привноситься в нього здатністю до образного сприйняття або апперцепцією» [13:22]. Відповідно до герменевтичних пошуків О. Потебні об'єктом розуміння є не лише автор, але й витворена ним художня форма, яка на рівні реципієнта в процесі сприймання – розуміння – тлумачення щоразу породжує інший зміст.

Література

1. Байбурин А. А. Потебня : Философия Языка и мифа / А. Байбурин // Потебня А. А. Слово и миф. — Москва : Правда, 1989. — 624 с.
2. Білецький Л. Перспективи літературно-наукової критики / Л. Білецький. — Прага — Берлін : Нова Україна, 1924. — 80 с.
3. Дзюба І. Олександр Білецький і проблема літературознавчого синтезу / І. Дзюба // І. Дзюба. З криниці літ : У 3 т. — Т. 2. — К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2006. — С. 516—524.
4. Ингарден Р. Про пізнання літературного твору / Р. Ингарден // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубицької, 2-е вид., доповнене. — Львів : Літопис, 2001. — С. 176—209.
5. Ковалів Ю. Літературна герменевтика / Ю. Ковалів. — К. : Видавничо-поліграфічний центр Київський університет, 2008. — 240 с.
6. Шляхова Н. Літературознавча герменевтика О. Потебні / Н. Шляхова // Вісн. Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 2008. — Т. 13, вип. 7 : Філологія : літературознавство. — С. 170—180
7. Потебня О. Естетика і поетика слова / О. Потебня. — К. : Мистецтво, 1985. — 302 с.
8. Потебня А. Из записок потеории словесности / А. Потебня. — Харьков, 1905. — 646 с.
9. Потебня А. Мысль и язык / А. Потебня. — М. : СИНТО, 1993. — 191 с.
10. Потебня А. Мысль и язык / А. Потебня. — М. : Лабиринт, 1999. — 300 с.
11. Потебня А. Слово и миф / А. Потебня. — Москва : Правда, 1989. — 624 с.
12. Потебня А. Теоретическая поэтика / А. Потебня. — Москва : Высшая школа, 1990. — 344 с.
13. Потебня А. Эстетика и поэтика / А. Потебня. — Москва : Искусство, 1976. — 614 с.
14. Пресняков О. Литературоведение и филология О. О. Потебни / О. Пресняков // Контекст. — 1877. — Москва : Наука, 1988. — С. 105—141.
15. Фізер І. Психолінгвістична теорія Олександра Потебні / І. Фізер. — К., 1993. — 107 с.
16. Pöggeler O. Hermeneutische und mantische Phänomnologie / O. Pöggeler // Philosophische Rundschau. — № 13. — 1965. — S. 1—39.